

O‘SMIR BOLALARDA OG‘UVCHI AXLOQNING PAYDO BO‘LISHI

F.H.Sirojiddinova, Andijon viloyati xalq talimi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi Pedagogika psixologiya kafedrasida v.b. dotsenti

Annotatsiya: ushbu maqolada kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko'rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo'yin tovlash ko'rinishidagi o'zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo'luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: inson omili, psixologik qarovsizlik, psixoterapevt, ruhiy moslashuv, ijtimoiylashuv, tajovuz, ruhiyat.

Mamlakatimiz XXasrning oxiri va va XXI asrning boshlarida jamiyatning barcha sohalarda erishgan ulkan yutuqlari bilan dunyo xaritasidan munosib o'rin egallab, barcha sohalarda tub islohotlarni amalga oshirmoqda. Bu islohotlarning maqsadi avvalo *inson omilini* har qachongidan ham yuqori darajaga ko'tarish, uning kuchi, saviyasi, idroki, salohiyati, ruhiy hamda ma'naviy barkamolligini ta'minlash, yuksak taraqqiyotga erishish orqali barcha sohalarda jahon hamjamiyatida yetakchi o'rinni egallashdan iboratdir.

Inson psixologiyasini bilishda, o'z imkoniyati, iqtidorini anglay olish, faoliyatini tashkil etish, har qanday yosh davrida ham optimal ravishda ishga yaroqlilikni, turli o'zgarishlarga psixologik jihatdan tayyorlikni ta'minlash, yangicha fikrlash va tafakkur qilish, ro'y berayotgan jarayonlarni obyektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammolari ilgari suriladi.

Shunday qilib, yangi davr har bir insondan o'z ichki imkoniyatlarini adekvat baholashni, shuningdek, psixologik bilimlar zaxirasi bilan yaqinlari va hamkasblari

psixik dunyosini bilishni talab qilmoqda. Insonning qizg'in va o'zgarishlarga boy hayoti endilikda undan psixik hodisalar qonuniyatlarini bilish va shunga mos tarzda oqilona va omilkorona ish yuritish zarurligini talab qilmoqda.

Inson xulq-atvori, psixologik xususiyatlari bilan bog'liq masala insoniyatni qadim zamonlardan buyon qiziqtirib kelgan. Bu sohada izlanish olib borgan ko'plab olimlar insonning tug'ilganidan boshlab shakllanishi bilan bog'liq barcha hodisalarni o'rganishni tadqiq qilish orqali, uning o'ta murakkab jihatlarini kashf etgan. Haqiqatdan ham, inson xulq-atvorining jamiyatda belgilangan hayotiy normal mezonlardan og'ishi, buzilishi bilan bog'liq muammoni psixologiya fani o'rganadi. Demak, psixologiyada deviant, ya'ni og'uvchi axloqning turli shakllari, anomal turlari, sabab va motivlari mavjud bo'lib, bu pedagoglar, psixologlar, psixoterapevt va boshqa inson ongi va tarbiyasi masalalari bilan shug'ullanuvchi soha mutaxassislari bilan birga, ichki ishlar idoralari kasbiy psixologiya sohasi xodimlarining ham tadqiqot obyekti hisoblanadi.

Ma'lumki, kishining deviant axloqini jamiyatda qabul qilingan me'yorlarga zidligi va ruhiy jarayonlarining muvozanatsizligi, moslashuvchan emasligi ko'rinishida yoki uning shaxsiy axloqi ustidan axloqiy va estetik nazoratdan bo'yin tovlash ko'rinishidagi o'zini faollashtirish jarayonining buzilishida namoyon bo'luvchi alohida qilmishlar yoki qilmishlar tizimi sifatida belgilash mumkin.

Normal va uyg'un axloq shakllarini ruhiyat bilan bog'liq uch darajada ifodalash mumkin:

- ruhiy jarayonlarning muvozanati ko'rinishidagi mizoj xususiyatlari;
- moslashuvchanlik va o'zini faollashtirish ko'rinishidagi xos xususiyatlar;
- kishining ma'naviyati, mas'uliyati va vijdonliligi ko'rinishidagi shaxsiylik.
- Deviant axloqning asosiy turlariga jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'zini o'zi o'ldirish, daydilik, fohishalik va ruhiyat buzilishini kiritamiz.

Og'uvchi axloq - axloq moslashuvini yo'qotishning turli shakllarda ifodalanuvchi salbiy ruhiy-ijtimoiy rivojlanishi va ijtimoiylashtirish jarayoni buzilishining natijasi hisoblanadi.

Moslashuv (lotincha adaptare - moslashtirmoq) - atrofdagi shart-sharoitlarga moslashuv. Insonning moslashuvi ikki: biologik va ruhiy jihatga ega.

Biologik moslashuv organizmni muhitning barqaror va beqaror shart-sharoitlari: harorat, atmosfera bosimi, namlikka, yorug'lik va boshqa fizik sharoitlarga, shuningdek, organizmdagi o'zgarishlarga, kasallikka, biron-bir a'zoni yo'qotish yoki uning funksiyalarini cheklashga moslashuvini o'z ichiga oladi. Moslashuv maqsadida inson o'zining faoliyat mahsuli hisoblanuvchi turli yordamchi vositalardan (uy-joy, kiyim, harakatlanish vositasi va hokazo) foydalanishi mumkin. Shu bilan birga, kishida ba'zi biologik jarayonlar va holatlarni erkin ruhiy boshqarish qobiliyati paydo bo'ladi, bu esa uning moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ruhiy moslashuv kishining shaxs sifatida mazkur jamiyatning talablari va shaxsiy ehtiyojlari, sabablari va manfaatlariga muvofiq ravishda hayot kechirishini o'z ichiga oladi. Ruhiy moslashuv keng ma'noda mazkur jamiyatning me'yorlari va qadriyatlarini o'zlashtirish yo'li bilan, shuningdek, eng yaqin ijtimoiy muhitga - jamoatchilik guruhi, mehnat jamoasi, oilaga nisbatan amalga oshiriladi. Ruhiy moslashuvning asosiy ko'rinishlari kishining tevarak-atrofdagi odamlar bilan o'zaro munosabatlari va uning tashqi va ichki dunyosini tubdan o'zgartirish bilan bog'liq faoliyatidan iborat.

Unda axloqning moslashuvni yo'qotishini (dezadaptatsiyani) muammoli vaziyatni hal qilishga emas, balki uning chuqurlashuviga, qiyinchiliklarning kuchayishiga va undan kelib chiqadigan ko'ngilsiz vaziyatlarga olib keluvchi jarayon ko'rinishida belgilash mumkin. Axloqning moslashuvni yo'qotish jarayonlari kichik yoshdayoq, masalan, ijtimoiylashtirish institutlari vazifalarini bajaruvchi ijtimoiy rollarni, o'quv dasturlarini, ijtimoiy institutlarning (oilalar, maktab va hokazo) me'yor va talablarini o'zlashtirish bo'yicha qiyinchiliklarda namoyon bo'lishi mumkin. Moslashuvni yo'qotishning tabiati va xususiyatiga qarab ham alohida, ham umumiy uyg'unlikda tasavvur qilinishi mumkin bo'lgan patogen, ruhiy-ijtimoiy va ijtimoiy dezadaptatsiyani ajratish mumkin.

Ijtimoiylashtirish jarayonida inson jamiyatda normal hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan ishonch, axloqning ijtimoiy ma'qul shakllariga ega bo'ladi.

Pedagogik qarovsizlikda, o'qishdagi qoloqlik, darslarni qoldirish, o'qituvchilar va sinfdoshlar bilan ziddiyatlarga qaramay, subyektlarda qimmatli-me'yoriy tasavvurlarning keskin deformatsiyasi kuzatilmaydi. Bu holda, shaxs uchun mehnatning qadri yetarli darajada baland bo'lib qoladi, u kasb tanlash va uni egallashga yo'naltirilgan bo'ladi, uning uchun atrofdagilarning fikrlari farqsiz bo'lmaydi, ijtimoiy va referent munosabatlar o'z ahamiyatini saqlab qoladi.

Ijtimoiy qarovsizlikda asotsial axloq bilan bir qatorda qimmatli-me'yoriy tasavvurlar, qimmatli yo'nalishlar, ijtimoiy hukmron g'oyalar tizimi keskin deformatsiyalanadi, mehnatga salbiy munosabat, tirikchilik uchun shubhali va noqonuniy vositalar hisobiga mehnatsiz daromadlar topish va «chiroyli hayotga» erishish maqsadi hamda unga intilish istagi shakllanadi. Bunday shaxslarning referent munosabatlari va qimmatli yo'nalishlari pozitiv yo'nalishli ijtimoiy aloqalar va ijtimoiy institutlarning shaxslardan anchagina begonalashishi bilan tavsiflanadi.

O'smirning deviant axloqini diagnostika qilish uchun psixologlar tomonidan «qarshi harakat» deb nomlanuvchi mezonlar ishlab chiqilgan. Bunday holda, ular ijtimoiy, o'quv yoki shaxslararo sohadagi buzilishlar bilan bog'liq eksternal deviantsiyani (nafrat, dushmanlik, tajovuz, o'g'pilik, yolg'on) o'z ichiga oladi.

O'smirdagi deviant axloqning muomala belgilari (DSM - IY bo'yicha)

- his- hayajonli portlashlar;
- kattalar bilan janjallar;
- kattalarning qoidalari yoki iltimoslarini mensimaslik yoki bajarishni rad etish;
- boshqa odamlarni jo'rttaga bezor qilish;
- o'z xatolarida boshqa birovlarini ayblash;
- jizzakilikning eng keskin darajasi;
- badjahllik, darg'azablik, qasoskorlik, kek saqlash;
- haqoratlar va uyatsiz so'zlarni tez-tez ishlatish.

Tadqiqotlarga ko'ra, bunday tajovuzkorlik, gipperfaollik va ota-onalari bilan o'zaro munosabatlarda qiyinchilik alomatlari yaqqol ko'rinib turgan bolalar

kattaroq yoshga yetganlarida hayotda bunday muammolari bo'lmagan bolalarga nisbatan besh marta ko'proq jinoyatchi yoki ichkilikboz bo'lib yetishganlar.

Shaxsni ijtimoiylashtirish umumiy jarayonining bir qismi uni huquqiy ijtimoiylashtirish bo'lib, uning mohiyati shaxs tomonidan huquqiy qadriyatlarning o'zlashtirilishi, ularni o'z hayoti va axloqining me'yorlariga, shaxsiy sifatlariga aylantirishidan iborat.

O'z huquqini tanish - yuridik ahamiyatga ega bo'lgan vaziyatlarda inson axloqini tartibga soluvchi yuridik bilimlar, huquq va uni qo'llash amaliyotiga bo'lgan baholovchi munosabatlar, huquqiy yo'l-yo'riqlar va qimmatli yo'nalishlar shaklidagi huquqiy borliqni aks ettiruvchi jamiyat, guruh va individual ong doirasidir.

Huquqiy axloqning har qanday harakatida, albatta, unda ishtirok etayotgan shaxsning huquqiy ongi namoyon bo'ladi. Buning aniq bir huquq me'yorini bilishi yoki bilmasligi, davlat hokimiyati, qonun, huquqni muhofaza qiluvchi organlar nufuzining turli darajasi, amaldagi huquqiy taqiqlar va ularni buzganlik uchun huquqiy sanksiyalarning mavjudligi va unga nisbatan shaxsning salbiy munosabati bilan tavsiflanishi mumkin.

Shunday qilib, og'uvchi axloq o'zini namoyon qilishning keng shakllariga ega. Deviant axloq namoyon bo'lishi xususiyatlarining differentsiatsiyasini o'tkazish uchun zamonaviy psixologiyaning quyidagi qoidalariga tayanish zarur.

1. Garchi psixopatologik buzilishlar mavjud bo'lgan barcha subyektlarning axloqi deviant deb hisoblansa-da, deviant axloqning har qanday turi orqasida ham psixopatologiya yashirinib yotavermaydi.

2. Ruhiyat buzilishlari, ya'ni kognitiv, his-hayajonli va boshqaruvchi jarayon, jarayonlar borishidagi buzilishlar, albatta, shaxsning nuqsonini belgilab bermaydi.

3. Buzilishlarning bir qancha ko'rinishlari shakllanishida organik omillarning roli dezadaptiv ta'sirlanishlarga o'rganish imkoniyatini inkor etmaydi.

Adabiyotlar

1. Ergash G'oziev ontogenez psixologiya«NOSHIR» nashriyoti Toshkent 2010.

2. Rean A.A. Psixologiya podrostka. – SPb: 2001.
3. Psixologiya. Slovar / Pod obщ. red. A.V.Petrovskogo, M.G.Yaroshevskogo, 2-e izd. - M.: “Politizdat”,1990.
4. Asadov Yu, Musurmanov R. O‘smirlar deviant xatti-harakatining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. – Toshkent: 2011.